

ORIGINAL ARTICLE

The role of land reforms in increasing social tensions during 1963 to 19787 in Isfahan province

Hamid Basiratmanesh ¹, Seyyed Mahmood Sadat Bidgoli ², Mohammad Ebrahimi Filuri^{3*}

¹ Assistant Professor, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

² Assistant Professor, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

³ PhD. Student of Islamic Revolution History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran.

Correspondence

Mohammad Ebrahimi Filuri

Email:

ebrahimi.mohammad@gmail.com

How to cite

Basiratmanesh, H., Sadat Bidgoli, S.M. & Ebrahimi Filuri, M (2023). **The role of land reforms in increasing social tensions during 1963 to 19787 in Isfahan province**. Iran Local Histories, 11(2), 1-16.

A B S T R A C T

Background and purposes: The land reform plan at the beginning of 1965 was a part of the modernization and change of the social structure of Iran project during the Pahlavi era. This plan had many consequences in political, cultural and social fields. Although land reforms in Isfahan destroyed a traditional and old order; but it could not replace it with a new system and it led to social tensions between the owners, farmers and implementers of land reforms (the government). The purpose of this research is to document social tensions resulting from land reforms in Isfahan province.

Method: This descriptive-analytical research has been done with documentary method and historical research based on archival documents.

Findings and conclusions: The land reforms plan in Isfahan not only did not create social balance, but also resulted in fragmentation of lands, lack of fair distribution of land and consequently unemployment, poverty and deep differences between owners, farmers and Pahlavi government. This involved the villagers and caused the urban balance and migration and marginalization disruption.

KEY WORDS

Land reforms, Social tensions, Pahlavi era, Isfahan province.

© 2023, by the author(s). Published by Payame Noor University, Tehran, Iran.

This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

<https://localhistories.journals.pnu.ac.ir/>

نشریه علمی

تاریخ‌های محلی ایران

«مقاله پژوهشی»

نقش اصلاحات ارضی در افزایش تنش‌های اجتماعی طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ هـ.ش در استان اصفهان

حمید بصیرت‌منش^۱، سید محمود سادات^۲، محمد ابراهیمی فیلوری^{۳*}

چکیده

ضرورت انجام تحقیق و هدف: طرح اصلاحات ارضی در آغاز دهه‌ی ۱۳۴۰ ه.ش بخشی از پروژه‌ی نوسازی و تغییر ساختار اجتماعی ایران دوران پهلوی بود. این طرح، پیامدهای زیادی در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی به دنبال داشت. اصلاحات ارضی در اصفهان، اگرچه یک نظم سنتی و کهن را فروریخت؛ اما توانست نظام نوینی را جایگزین آن سازد و منجر به تنش‌های اجتماعی مابین ملاکین، زارعان و مجریان اصلاحات ارضی (دولت) شد. هدف از این پژوهش بررسی اسنادی تنش‌های اجتماعی حاصل از اصلاحات ارضی در استان اصفهان است.

روش: با روش اسنادی و تحقیق تاریخی و شیوه توصیفی-تحلیلی و بر پایه اسناد و مدارک آرشیوی به بررسی این موضوع پرداخته شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: اجرای طرح اصلاحات ارضی در اصفهان، نه تنها تعادل اجتماعی ایجاد نکرد، بلکه موجبات خرد شدن اراضی، عدم تقسیم عادلانه‌ی زمین و به تبع آن بیکاری، فقر و اختلافات عمیق میان ملاکین، زارعین و دولت پهلوی شد. این امر روستائیان را درگیر کرد و موجب برهم خوردن تعادل شهری و پدیده مهاجرت و حاشیه‌نشینی شد.

واژه‌های کلیدی

اصلاحات ارضی، تنش‌های اجتماعی، دوران پهلوی، استان اصفهان

^۱ استادیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.
^۲ استادیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.
^۳ دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

نویسنده مسئول:

محمد ابراهیمی فیلوری

رایانامه:

brahimi.mohammad@gmail.com

استناد به این مقاله:

بصیرت‌منش، حمید و سادات، سید محمود و ابراهیمی فیلوری، محمد (۱۴۰۲). نقش اصلاحات ارضی در افزایش تنش‌های اجتماعی طی سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷ هـ.ش در استان اصفهان. فصلنامه تاریخ‌های محلی ایران، ۱۱(۲)، ۱-۱۶.

مقدمه

مصطفی از کیا در جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران ابتدا به بررسی الگوهای مالکیت ارضی قبل از اجرای طرح اصلاحات ارضی و سپس به مراحل طرح بعد از اجرای آن می‌پردازد. از کیا تبعات اصلاحات را چون نابرابری سیاسی- اجتماعی در میان دهقانان، نفوذ بوروکراسی دولتی و توسعه نظام بهره‌برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی برمی‌شمرد.

برخی آثار نیز به بررسی آسیب‌های اجتماعی ناشی از اصلاحات ارضی اختصاص دارند. در مجموع، شیوه اجرای اصلاحات ارضی مورد انتقاد بسیاری از محققان قرار گرفته است و نویسنده این نوشتار نیز از منظر آسیب‌شناسی اجتماعی، به تنش‌های اجتماعی حاصل از اصلاحات ارضی استان اصفهان برمبنای اسناد تاریخی اشاره کرده است.

یافته‌های پژوهش

زمینه‌های تاریخی اصلاحات ارضی در ایران

اصلاحات ارضی عبارت است از واگذاری مالکیت زمین به کشاورزان و اعتقاد بر این بود که این امر از یک انقلاب یا کودتای کمونیستی جلوگیری می‌کند (مجد و کریمی، ۱۳۸۴: ۵).

فکر اصلاحات ارضی و تقسیم اراضی در بین دهقانان از شروع جریان انقلاب مشروطه به بعد در میان منورالفکران وجود داشته و از برنامه‌های اجتماع‌یون بوده است (هوگلاند، ۱۳۹۸: ۷۷). اما از آنجاکه جناح دموکرات در مجلس دوم در اقلیت بودند و نیز حادثه اولتیماتوم روسیه که باعث انحلال مجلس شد، مانع از طرح قانونی برای اصلاحات شد. بعد از دموکرات‌ها، قدم جدی را جنگلی‌ها در مناطق تحت نفوذ خود برداشتند. در این زمینه، کمیته‌هایی برای رسیدگی بر وضعیت زارعان تشکیل شد و اراضی مالکانی که با نهضت مخالف بودند مصادره شد اما با سرکوب جنبش، تلاش‌های آن‌ها در این راستا بی‌ثمر ماند (از کیا، ۱۳۷۰: ۱۰۶).

بزرگ‌مالکان که همواره به‌عنوان یک قدرت اجتماعی مطرح بودند، در طی سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۴ ش. اکثریت را در مجلس تشکیل می‌دادند. به همین دلیل در برابر هر تلاشی برای تغییر این ساختار مقاومت می‌کردند (بشیریه، ۱۳۸۵: ۱۵). همچنین اکثریت مجلس بیستم، آخرین مجلس قبل از اصلاحات ارضی، در اختیار نمایندگان زمین‌دار محافظه‌کار بود. این کار، علاوه بر کارکرد اقتصادی، نفع سیاسی نیز برای آن‌ها داشت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۵۲۰).

پس از جنگ جهانی دوم و آغاز جنگ سرد، بلوک غرب سعی کرد با انجام اصلاحات اجتماعی و اقتصادی مانع از تمایل کشورهای هم‌پیمان خود به شوروی شود. یکی از مصادیق این اصلاحات، اصلاحات ارضی بود. در ایران نیز به دلیل نزدیکی به شوروی و قدرت‌گیری گروه‌ها و جریان‌های چپ، اصلاحات ارضی به‌عنوان بدیلی برای خنثی‌سازی تبلیغات این گروه‌ها تلقی می‌شد.

از جهتی دیگر در آن دوره، براساس گزارش سازمان خواربار و کشاورزی جهانی (فائو)، اصلاحات ارضی، شرط اول توسعه تلقی شد. نابرابری درآمدها و بیکاری در مناطق روستایی شدیدتر شده بود و رشد سریع جمعیت، نابرابری‌های موجود را تشدید کرد. دیگر اینکه پیشرفت‌های فنی و بالقوه در کشاورزی، عمدتاً مورد استفاده زمین‌داران بزرگ و قدرتمند قرار گرفت.

اجرای اصلاحات ارضی در ایران اهمیت بسیاری داشت. خشکسالی و کمبود آب، کمبود زمین‌های قابل کشت، رشد جمعیت ایران و بیکارهای حاصل از این موارد، سرمایه‌انبوه حاصل از فروش نفت برای سرمایه‌گذاری‌های صنعتی و رشد سریع بازارهای شهری و نیز توسعه نظام بهره‌برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی، در روند اصلاحات ارضی تأثیرگذار بود.

علاوه بر این‌ها، وجود بزرگ مالکان و مناسبات «خان‌خانی» همواره به‌عنوان یکی از عوامل عقب‌ماندگی ایران معرفی می‌شود؛ بنابراین انجام هر توسعه اقتصادی و رسیدن به «دروازه تمدن» منوط به انجام چنین اصلاحاتی بود.

در این مقاله، شرح مختصری از روند و تاریخچه اصلاحات ارضی در ایران ارائه شده است. پرسش اصلی مقاله این است که اصلاحات ارضی چه تأثیری بر وضعیت اجتماعی استان اصفهان در این دوره بر جای گذاشت؟

اگرچه از همان دوره شروع اصلاحات ارضی در ایران تا به امروز، محققان از زاویه‌های متفاوت و نقطه‌نظرات گوناگون به تحلیل اصلاحات ارضی پرداخته‌اند، اما بخش مهمی از واقعیت‌های اجتماعی مرتبط با اصلاحات ارضی مغفول مانده است.

پیشینه پژوهش

آثار محققان خارجی همچون اریک هوگلاند^۱ در کتاب زمین و انقلاب در ایران و آن کاترین لمبتون^۲ در کتاب اصلاحات ارضی در ایران، به روایت سیاسی از این جریان و نحوه اجرای آن پرداخته‌اند.

1. Eric Hooglund.
2. Ann Lambton.

حداکثر مالکیت برای هر شخص یک‌دهم شش‌دانگ بود؛ لذا بسیاری از مالکان با قریب‌الوقوع بودن اصلاحات ارضی بخشی از املاک خود را به فرزندان و همسران واگذاری کردند و آن‌ها را از تقسیم مصون نگه داشتند (رونالد، ۱۳۵۸: ۷۰). مرحله دوم با برکناری علی امینی و حسن ارسنجانی، با اضافه‌شدن بندهایی به نفع بزرگ‌مالکان در سال ۱۳۴۳ش. آغاز شد. در این مرحله مالکان مجاز بودند تا ۳۰ هکتار از اراضی مکانیزه را برای خود نگه داشته و بقیه زمین را یا به زارعان بفروشند یا اجاره داده و بین زارعان تقسیم کنند. در سومین مرحله، تکلیف اراضی اجاره داده‌شده در مرحله دوم مشخص شد که هدف آن، رفع نقایص دو مرحله قبل بود. (تجدد، ۱۳۸۷: ۵۲).

تکمیل برنامه اصلاحات ارضی، در اول مهرماه ۱۳۵۰ش. رسماً اعلام گردید و شاه اعلام کرد هیچ دهقانی در کشور نیست که مالک زمین خود نباشد! (هوجلاند، ۱۳۹۸: ۱۳۶).

پیامدهای اجتماعی اصلاحات ارضی در ایران

وضعیت زارع و زمین‌دار با اصلاحات ارضی تغییرات گسترده‌ای پیدا کرد (دمن، ۱۳۵۵: ۴۹۶). اجرای این طرح، نظم سنتی و تا حدی کارآمد را برهم زد و مسائلی را پیش آورد که ناشی از ذات اصلاحات و نحوه اجرای آن بود.

از نظر فرد هالیدی^۱، این اصلاحات با شعار «زمین از آن بزرگ» انجام شد و قصد داشت عدالت اجتماعی را محقق سازد، اما شیوه اجرای آن منجر به ظهور طبقات جدید و یک ساخت طبقاتی سرمایه‌دارانه شد (هالیدی، ۱۳۵۸: ۹۵).

با اصلاحات طبقه جدیدی در ایران متولد شد اما تولیدات کشاورزی نتوانست پاسخگوی جمعیت جدید ایران باشد. از این‌رو واردات اقلام مصرفی آغاز شد و ایران تبدیل به یکی از بزرگ‌ترین بازارهای کالاهای غربی در جهان شد. جلال آل‌احمد، نتیجه اصلاحات ارضی را چنین ارزیابی کرده است: «روستا هم که خالی شده است و گاوها را سر بریده‌اند و قنات‌ها که خوابیده‌اند .. همه اهالی یک شهر را که نمی‌شود با شیر خشک هدایی امریکا یا با گندم‌های استرالیا سیر کرد» (آل‌احمد، ۱۳۸۶: ۸۸).

اصلاحات ارضی سبب افزایش نابرابری اقتصادی-اجتماعی در روستاها، اختلاف طبقاتی و امتیازات متفاوت شد. گروه‌های ذی‌نفوذ و بزرگ‌مالکان در روستاها توانستند از طریق نفوذ در

پس از کودتای ۱۲۹۹ش، اگرچه سید ضیاء، برنامه‌هایی برای انجام اصلاحات در حوزه مناسبات ارضی داشت اما با برکناری وی، ادامه نیافت (هوجلاند، ۱۳۹۸: ۸۵). دولت رضاشاه، کمترین توجهی به بهبود وضع کشاورزی نداشت و فقط روند پیشین تقسیم املاک سلطنتی را که همراه با فساد مدیریت بود ادامه داد (فوران، ۱۳۸۹: ۳۴۴).

محمدرضا پهلوی بر اثر فشارهای آمریکایی‌ها و فروش املاک سلطنتی و تبدیل آن‌ها به سرمایه صنعتی، در ۷ بهمن ۱۳۲۹، فرمان تقسیم بیش از ۲۰۰۰ روستا و املاک سلطنتی را صادر کرد (مؤمنی، ۱۳۵۹: ۱۴۰). در واقع اصلاحات ارضی، در دهه‌هایی که به وقوع پیوست از هر زمان دیگری فوریت بیشتری داشت (تودارو، ۱۳۷۷: ۳۳۶). اما کار فروش املاک به کندی پیش رفت و اجرای آن حدود ده سال طول کشید. در این مدت، بیش از یک‌پنجم اراضی شاه به ثروتمندان فروخته شد و رعایا سهم قابل‌توجهی به دست نیاوردند (ازکیا، ۱۳۷۰، ص ۱۰۷). به‌طور کلی ملاکان تا هنگام اصلاحات ارضی در دهه چهل، قدرت خود را در روستاها حفظ کردند (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۱۸).

اندیشه اصلاحات ارضی یکی از اهداف و آرمان‌های گروه‌های چپ در ایران بود؛ حزب توده برای جلب توده‌های کشاورز، علاوه بر فعالیت‌های تبلیغی، اتحادیه دهقانان را به‌وجود آورد (مرشدی‌زاد، ۱۳۸۶: ۲۰۴).

در دوره نخست‌وزیری مصدق نیز جبهه ملی تلاش‌هایی برای انجام اصلاحات ارضی انجام داد؛ از جمله این اقدامات اعلام دو فرمان یکی به نفع برنامه‌های عمرانی و دیگری لغو عوارض سنگین زارعان بود، اما این تلاش‌ها با توجه به عمر کوتاه دولت وی به نتیجه نرسید (لمبتون، ۱۳۹۴: ۳۸-۳۷).

لایحه اصلاحات ارضی در آبان ۱۳۳۸ش. به مجلس نوزدهم ارسال و با وجود مخالفت‌های شدید مالکان به تصویب رسید (شاهوردی، ۱۳۷۵: ۳۳-۳۴). و با فرماندوم ۶ بهمن ۱۳۴۱ در سه مرحله به اجرا درآمد.

شاه و نخبگان حاکم، جهت پیشرو جلوه دادن رژیم در این زمینه و به دست آوردن مشروعیت در بین توده مردم و به‌ویژه روستائیان، اصلاحات ارضی را مطرح، تصویب و اجرا نمودند (ازغندی، ۱۳۸۳: ۲۶).

مرحله اول، محدود کردن اراضی بزرگ‌مالکان بود و اراضی زمین‌داران بزرگ کاهش یافت و قدرت سیاسی و اجتماعی آن‌ها را درهم ریخت (ازغندی، ۱۳۸۳: ۱۸۵-۱۸۳). در مرحله اول،

تحول روستاهای ایران پس از اصلاحات ارضی، سازمان زراعی را نیز دگرگون کرد. مهم‌ترین اثر عملی تقسیم زمین، خرد کردن واحدهای تولید زراعی سنتی (بنه). بود که تمام فعالیت‌ها در چارچوب آن انجام می‌شد (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۹: ۱۸۷). هرچند کسانی که در رأس بنه قرار داشتند دارای مزیت‌هایی نسبت به سایر اعضا بودند ولی حتی ضعیف‌ترین عضو بنه نیز مورد حمایت بنه قرار می‌گرفت. فروپاشی بنه‌ها، باعث تسریع روند قطبی‌شدن جمعیت روستاها شد و عده‌ای توانستند به لحاظ اقتصادی و اجتماعی قدرت بیشتری را در دست خود متمرکز سازند (روزنامه اطلاعات، ۲۶ آذر ۱۳۵۳).

تنش‌های اجتماعی حاصل از اجرای اصلاحات ارضی در اصفهان

اصفهان با داشتن زاینده‌رود در مناطق غربی استان، از دیرباز از نظر کشاورزی مهم به حساب می‌آمد و به نوشته لمبتون، در اصفهان بیشتر بزرگ‌مالکی حاکم بوده است. وی وضعیت مالکیت در اصفهان، قبل از اجرای اصلاحات را این‌گونه وصف می‌کند: «بسیاری از روستاها، سابقه در مالکیت فرزندان و اعقاب ظل‌السلطان، خان‌های بختیاری، رهبران روحانی و بازرگانان داشته است.» (لمبتون، ۱۳۹۴: ۱۴۹).

در سال ۱۳۴۱ ش، قبل از اجرای طرح اصلاحات ارضی، در دو شماره از روزنامه خبر روز اصفهان، مقاله‌ای با عنوان «رفورم ارضی نشانه یک تحول از بالا» چاپ شده است. این مقاله در ابتدا به وضعیت اقتصادی دهقانان و خرده‌مالکان پرداخته و مدعی است که اصلاحات ارضی می‌تواند سطح زندگی طبقات ضعیف‌تر را بالا برد و رضایت عمومی ایجاد کند (آندولت، ۱۳۴۱: ۱).

نویسنده در شماره بعدی روزنامه نوشته است: «اکثریت مردمی که نفع خصوصی ندارند، عقیده داشتند که با در نظر گرفتن وضع سیاسی مملکت قدمی [که] برداشته شده بسیار مؤثر است، زیرا با اجرای این امر به تبلیغات شوروی و مخالفین جواب کافی داده شده است» (آندولت، ۱۳۴۱: ۱).

پس از اینکه قانون اصلاحات ارضی در اصفهان به مرحله اجرا رسید، زمین‌های کشاورزی که زیر نظر اداره کل کشاورزی و عمران و اصلاحات ارضی استان اصفهان بودند به مرور تقسیم شدند. املاک و زمین‌ها پس از بررسی وضعیت، موضع و نوع عایدی و درآمدشان، به صورت اقساط سالیانه توسط دولت خریداری شد. از نمونه‌های قدیمی واگذاری املاک و مستغلات ملاکین، سند واگذاری املاک علی همدانیان، از بزرگ‌مالکان اصفهان است که

سازمان‌های اقتصادی-اجتماعی، منافع حاصله را به خود اختصاص دهند (عجمی، ۱۳۴۸: ۳۰).

در روستاها لایه اجتماعی جدیدی از خرده‌مالکان پدید آمد که بهره‌برداری خانوادگی از زمین، اساس تولید آن را تشکیل می‌داد (مؤمنی، ۱۳۵۹: ۴۲۶). بعد از وضع بهره مالکانه، محصولی که به دست می‌آمد کفاف خرج زارعان را به هیچ‌وجه نمی‌داد و دهقانان فقیر و خرده‌مالکان در وضعیت نامناسبی قرار گرفتند (عبادی، ۱۳۴۰: ۴۸-۴۹). از طرفی برخی از خرده‌مالکان، اقسام تحمیلات را مانند کار اجباری و بیگاری نسبت به زارعان روا می‌داشتند (عبادی، ۱۳۴۰: ۴۹-۵۰). این درحالی است که یکی از اهداف اولیه اصلاحات ارضی این بود که با تقسیم زمین‌ها کسی به عنوان «آرباب» نتواند حق دیگران را از بین ببرد و هر کس «آقای خود» باشد (بازیار، ۱۳۵۰: ۲۳).

ضعف در ساختارها و عدم آگاهی کارگزاران اجرایی، عامل مهمی در ناکامی برخی از جنبه‌های برنامه اصلاحات ارضی بود. مخالفان طرح با کارشکنی‌هایی که در سلسله‌مراتب اداری و قانونی به وجود آوردند، مانع موفقیت طرح شدند.

تقسیم درست و عادلانه زمین‌ها یکی از مهم‌ترین سیاست‌های اصلاحات ارضی در سطح جهانی محسوب می‌شود و در حقیقت عامل ایجاد انگیزه برای ماندن در روستا است، ولی در ایران، توزیع ناعادلانه زمین، مشخصه اصلی اجرای طرح اصلاحات ارضی بود.

برخلاف ادعای دولتمردان و شخص شاه درخصوص تبدیل ایران از یک کشور فتودالی به کشور آزاد و صنعتی، با اجرای ناقص قانون اصلاحات ارضی، مهاجرت از روستاها و گسترش حاشیه‌نشینی شهری رو به افزایش گذاشت (ازغندی، ۱۳۸۳: ۲۴).

در جریان اصلاحات ارضی، نه‌تنها نزدیک به ۲ میلیون و ۸۰۰ هزار نفر از دهقانان، بدون هیچ‌گونه حقی بر زمین به حال خود رها شدند، بلکه نزدیک به ۱ میلیون نفر از دهقانان کم‌زمین، با توجه به مشکلات موجود در تولید، مجبور به واگذاری اراضی خود به‌صورت اجاره و یا فروش شدند و به شهرها مهاجرت کردند (رزاقی، ۱۳۶۷: ۶۵۲). و از آنجاکه شرکت‌های سهامی زراعی از ماشین‌های مدرن کشاورزی استفاده می‌کردند، امکان استخدام همه سهامداران در شرکت وجود نداشت (کدی، ۱۳۶۹: ۲۵۰-۲۵۱).

گسترش غیراصولی مهاجرت‌ها، به‌خاطر عدم توان پاسخ‌گویی به مسائل مهاجرین، بر مشکلات شهری افزود. سیل مهاجران به شهرهای بزرگ، پدیده «حاشیه‌نشینی» را در حکم یکی دیگر از معضلات عمده شهری ظاهر ساخت (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۶۳: ۵۷).

املاک و مساحت کل زمین، وضعیت ملک در روستا، منابع آب و .. در جدولی ارائه شده است (ساکما، ۱۳۴۴: ۰۱۰/۰۲۷۰۵۴/۰۳۲۰). همچنین در یک گزارش آماری، تعداد روستاها، مزارع (اعم از خریداری‌شده و واگذارشده) و تعداد خانوارهایی که صاحب آب و ملک شده‌اند ثبت و ضبط شده است؛ در این گزارش تعداد روستاها و مزارع اصفهان، ۲۷۶ روستا و مزرعه و تعداد خانوارهای صاحب آب و ملک شده اصفهان، ۷۲۹۴ خانوار تا تاریخ ۱۳۵۳/۳/۳۱ اعلام شده است (ساکما، ۱۳۵۳: ۰۲۴/۰۳۵۰۲۴/۰۳۲۰). این که این آمارها به واقعیت نزدیک باشند یا نه مشخص نیست اما یکی از مشکلات مدیریت اصلاحات ارضی، دسترسی به آمار و اطلاعات دقیق و برنامه‌ریزی بر مبنای آن‌ها بود.

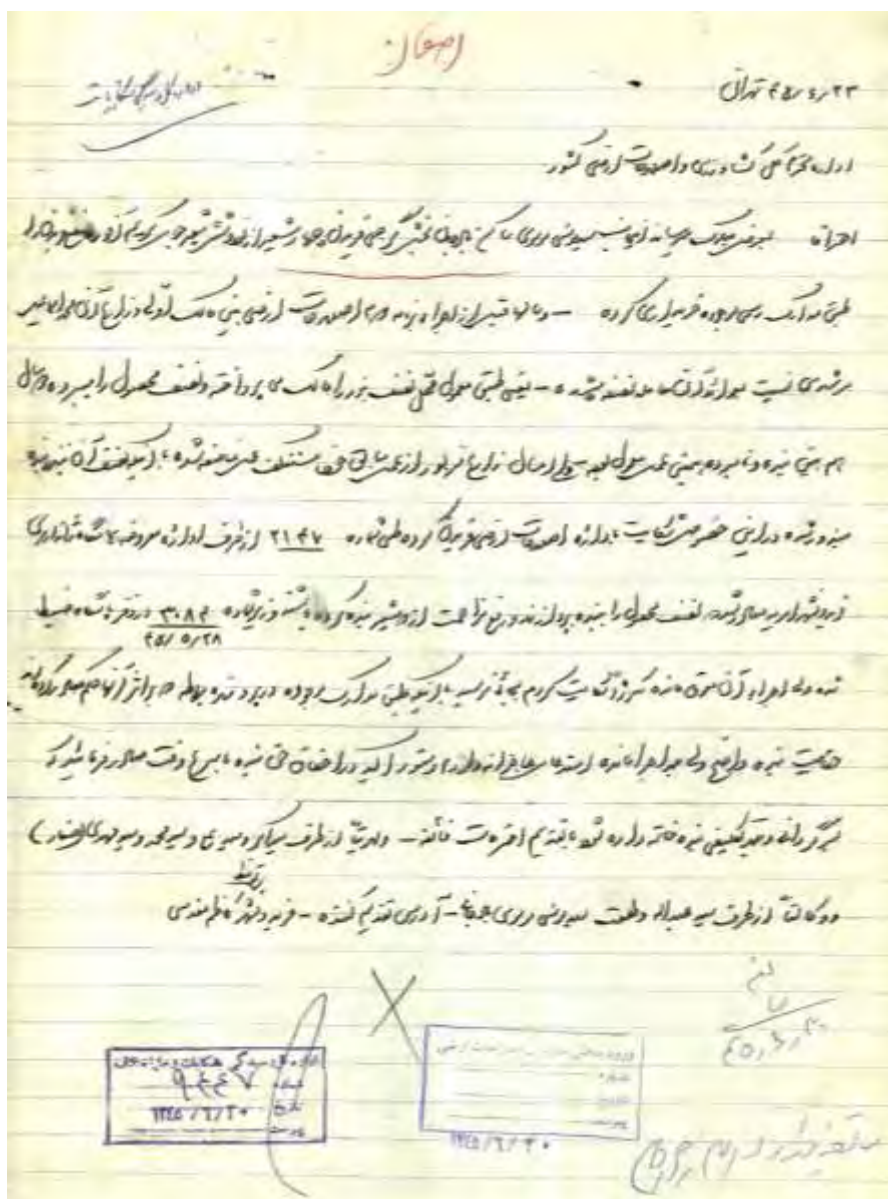
شش‌دنگ تمام اراضی قهدریجان، خونسارک، حسن‌آباد، کرسکون و علی‌آباد کروند را برای فرایند تقسیم املاک به اداره کشاورزی اصفهان واگذار کرده است (ساکما، ۱۳۴۰: ۰۲۴/۰۳۷۰۹/۰۳۲۰). صورت‌وضعیت و آمار روستاهای مشمول طرح، روستاهای خریداری‌شده از داوطلبین فروش املاک اصفهان و تقسیم آن‌ها مابین زارعان به موجب قانون اصلاحات ارضی، از طرف مدیرکل کشاورزی و عمران و اصلاحات ارضی استان اصفهان در سال ۱۳۴۴ ش. به سازمان کل اصلاحات ارضی کشور ارائه شده است. در این سند، فهرست اسامی مالکان و مشخصات املاک از جمله املاک ایل قشقای و فرزندان صولت‌الدوله قشقای و .. به همراه بهای

گزارش آماری روستاها و مزارع اصفهان در تاریخ ۱۳۵۳/۳/۳۱

ردیف	نام روستا و مالک	شماره ثبت	تعداد مزارع			مساحت مزارع (متر مربع)			مجموع	توضیحات
			تعداد	مساحت	تعداد	مجموع				
						متر مربع	متر مربع			
۱	استان	۱۱۵	۲۲	۱۱۲	۲۲	۱۱۲	۲۲	۱۱۲		
۲	کرسکون	۲۲۸	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲		
۳	حسن‌آباد	۲۰۸	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۴	علی‌آباد	۱۲۷	۲	۲	۲	۲	۲	۲		
۵	شاه‌آباد	۱۱۲	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰		
۶	کرسکون	۲۰۰	۲	۲	۲	۲	۲	۲		
۷	کرسکون	۲۰۰	۲	۲	۲	۲	۲	۲		
۸	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۹	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۰	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۱	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۲	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۳	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۴	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۵	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۶	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۷	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۸	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۱۹	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۲۰	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۲۱	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۲۲	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۲۳	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
۲۴	کرسکون	۲۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲		
	مجموع	۷۸۴	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱		

زمین خود و زارع آن، طبق عرف عوائد زمین نصف می‌شده لیکن بعد از اجرای طرح و خرید ملک از مالک قبلی، زارع مزبور از عمل سابق خود استنکاف ورزیده است (ساکما، ۱۳۴۵: ۰۲۷۷۵۵/۰۳۲۰).

اجرای این طرح در مرحله دوم منجر به تنش‌های اجتماعی، اقتصادی گسترده‌ای در استان اصفهان شد. در عریضه سید موسی موسوی، ساکن بادجان بخش گرچی فریدن اصفهان آمده است که قبل از اجرای برنامه دوم اصلاحات ارضی، بین مالک قبلی

کرده‌اند. در بخشی از این عریضه نوشته شده است: «در قبال صاحب زمین کردن زارعان، صدها هزار نفر خرده‌مالک با عائله‌شان به روز سیاه نشست» به نوشته وی، اگر بخشی از مبلغ مذکور نقداً به آن‌ها پرداخت شود شاید بتوانند آن را در سطح تولید و فعالیت‌های اقتصادی صرف کنند و در زمره افراد تولیدکننده و فعال کشور درآیند (ساکما، ۱۳۴۷: ۳۰۸۴/۲۸۱۳۵/۰۰۰۷).

در دی‌ماه ۱۳۴۶ ش. به خرده‌مالکان اطلاع داده شد که سهم آنان را تا حدود ۵۰۰ هزار ریال نقد و بقیه به تقسیط می‌خرند و خرده‌مالکان اعتماد کرده و به این امید که این مبلغ را در تولید و صنعت به کار ببرد از آن استقبال زیادی از طرح کردند؛ اما با تصویب لایحه پرداخت اقساطی بهای املاک، پرداخت آن مبلغ از لایحه حذف گردید (ساکما، ۱۳۴۷: ۳۰۸۴/۲۸۱۳۵/۰۰۰۲).

همچنین تعدادی از خرده‌مالکان بروجن اصفهان در سال ۱۳۴۷ش، با اظهار ناراضی از نحوه خرید املاکشان در عریضه‌ای به مجلس معترض شدند که خرده‌مالکان، اغلب سالخوردگان و ضعفا هستند و خرید املاک آن‌ها به صورت اقساط و کمتر از بهای واقعی املاک، ناعادلانه است. به نوشته خرده‌مالکان مزبور، برخلاف مرحله اول قانون اصلاحات ارضی که فروش و تقسیم املاک بزرگ‌مالکان بود و نسبت به آنان ارفاقاتی شده بود در لایحه دوم که مربوط به خرده‌مالکان مستضعف است ارفاقی نشده است (ساکما، ۱۳۴۷: ۳۰۸۴/۲۸۱۳۵/۰۰۰۳). همچنین در عریضه‌ای که توسط طاهره ملکی از خرده‌مالکان زن اصفهان به کمیسیون عریض مجلس شورای ملی نوشته شده است، تعدادی خرده‌مالک مبادرت به انتقادات شدیدی نسبت به مرحله دوم اصلاحات ارضی

در هیچ‌کدام از مؤسسات اقتصادی-اجتماعی عضویت نداشتند و از اخذ وام برای تهیه ابزار تولید محروم بودند (از کیا، ۱۳۷۰: ۱۳۶).

بسیاری از زارعان به علت نداشتن تجهیزات کشاورزی مجبور به قرض گرفتن ادوات کشاورزی شده و سرمایه زیادی را بابت اجاره ادوات از دست می‌دادند. در عریضه‌ای که به نخست‌وزیر (حسنعلی منصور) در سال ۱۳۴۳ ش. فرستاده شده زارعان بلوک ابهر، از توابع جی اصفهان نظر به اینکه آب رودخانه کوه‌رنگ کفاف کشت و زرع آن‌ها را نمی‌دهد، هر سال مجبورند مبلغ گزافی به اشخاصی که چاه تلمبه دارند دهند (ساکما، ۱۳۴۳، ۱۹۲۸۲-۲۳۰). چنانکه مشاهده می‌شود، دهقان تنها زمین نمی‌خواست بلکه علاوه بر دستیابی به زمین، نیاز به ادوات و ابزارآلات، وسایل شخم‌زنی، بذر و آب و خیلی چیزهای دیگر نیز داشت.

وضعیت زارعان و خرده‌مالکان از نظر اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تفاوت زیادی با بزرگ‌مالکان داشت. پیرو عریضه یکی از زارعان و برنامه‌خواست لنجان اصفهان، زارع از نابرابری اجتماعی میان زارعان و مالکان گلایه‌مند است. این عریضه که در سال ۱۳۴۵ ش. نوشته شده، مالک زمین، با نفوذ زیادی که در بین مأموران اصفهان داشته است، حق زارع را ضایع کرده و رأی مبنی بر بدهی بهره مالکانه خود صادر کرده است. به نوشته وی، بارها مسئولان کشور، به صورت شفاهی حق را به وی داده‌اند. قدرت اجتماعی و اقتصادی برتر به مالکان اجازه می‌داد در امور اداری نیز مداخله کنند و آرا را به نفع خود تغییر دهند از این‌رو با توجه به نبود قدرت‌های فوق‌الذکر، حق قانونی مکتوب برای وی صادر نشده است (ساکما، ۱۳۴۵، ۱۲۸۴۹، ۳۳۰/۰۱۲۸۴۹).

همچنین عریضی از زارعان اصفهانی وجود دارد که نشان از عدم رسیدگی و توجه به امکانات روستایی مانند بهداشت و فرهنگ زارعان دارد. بخشی از عریضه مهدی شیروانی و تعدادی از زارعان دیگر، گلایه از عدم رسیدگی استاندار اصفهان به بهداشت، فرهنگ و راه است. وی با اشاره به اینکه روستاییان، از امکانات مذکور بی‌بهره هستند از محمدرضا پهلوی درخواست رسیدگی کرده است (ساکما، ۱۳۳۷: ۰۶۴۹۳۷/۳۱۰). اغلب مردم در این روستاها، در وضعیت بد بهداشتی به سر می‌بردند و به امراض مختلفی مبتلا بودند. اصلاحات ارضی دستاوردی در زمینه فرهنگ و بهداشت روستاها نداشت و کاملاً تک‌بعدی عمل می‌کرد.

در ذیل چند مورد از پیامدها و تنش‌های حاصل از اجرای طرح اصلاحات ارضی در استان اصفهان تشریح می‌گردد:

- اختلاف و تفرقه‌پراکنی میان مالک و زارع

اصلاحات ارضی مناسبات سنتی را برهم زد اما نتوانست قانون منسجم و مشخصی را جایگزین نهادهای سنتی کند؛ نتیجه این امر بروز اختلاف و تنش میان نیروهای تولید شد. نه مالکان حاضر بودند از حقوق سنتی خود صرف‌نظر کنند و نه زارعان در چارچوب قراردادهای سنتی حاضر به فعالیت بودند.

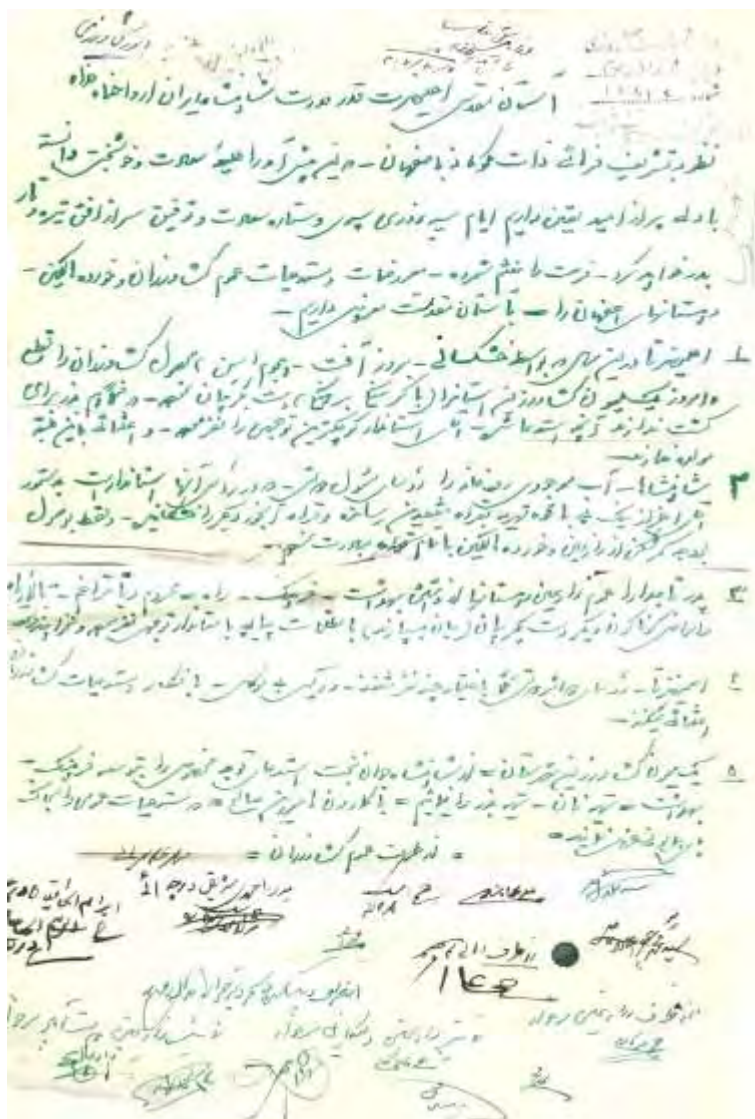
در این زمان به علت فضای اختناق بر جامعه، کمتر روزنامه‌ای از طرح‌های حکومتی انتقاد می‌کرد، با این‌حال، روزنامه اصفهان که توسط «امیرقلی امینی» چاپ می‌شد، انتقادات تندی از این موضوع انجام داد. این روزنامه، نامه‌ای را از یک خرده‌مالک منتشر کرد که تا حدودی مشکلات ناشی از طرح تقسیم اراضی را منعکس می‌کند.

این خرده‌مالک در بخشی از شکوائیه خود با نام‌بردن از تعدادی از زارعان که در کار وی اخلال ایجاد می‌کنند شکایت کرده و نوشته است: «اخیراً برای اخلال‌گری، چند نفر که قانون را اشتباهی حالی زارعان می‌کردند، باغات بنده را عدواناً تصرف نمودند، آب را هرز می‌کنند روی زمین‌های ساده خودشان که بایر است و آبی لازم ندارد می‌گذارند؛ حالا ما می‌گوئیم زارع باید به مالک اذیت بکند و در کلیسان^۱ هم می‌کنند و بنده هم حرف ندارم، لابد باید این جور باشد. ولی زارع که نباید زارع دیگر را اذیت کند» (روزنامه اصفهان، ۱۹ فروردین ۱۳۴۳). بر مبنای اسناد بررسی‌شده ریشه اکثر اختلافات بین زارعین یا به‌خاطر غرض‌ورزی و کینه‌توزی شخصی یا به‌واسطه توطئه مأموران یا مالکین محلی بود که برای منافع شخصی، عامل ایجاد اختلاف میان زارعین می‌شدند. به‌خصوص که با توجه به سند مذکور، سهم برخی از زارعین اراضی مرغوب و برخی زمین‌های کم و نامرغوب بود.

- افزایش نابرابری اقتصادی-اجتماعی در میان روستائیان

بزرگ‌مالکان و خرده‌مالکان سعی کردند تا موقعیت‌های اجتماعی را در مؤسسات روستایی مانند شرکت‌های تعاونی، انجمن‌های ده، خانه‌های انصاف و شرکت‌های سهامی زراعی به انحصار خود درآورند و در حفظ و بسط منافع خود بکوشند؛ درحالی‌که زارعان

– تصرفات عدوانی و غیرقانونی در اراضی خالصه دولت

به موجب ماده ۳۴ قانون اصلاحات ارضی، مقرر بود برای رسیدگی به اختلاف بین مالک و زارع در هر بخش، هیئتی مرکب از بخش‌دار و نماینده وزارت دادگستری و وزارت کشاورزی تشکیل و به موضوع رسیدگی کند (عبادی، ۱۳۴۰: ۴۰).

اداره کل کشاورزی استان اصفهان، در عریضه‌ای از عدم همکاری و تشریک مساعی مقامات قضائی و انتظامی و نیز ثبت اسناد و املاک استان اصفهان شکایت کرد. این اداره درخواست کرد وزارت کشاورزی، همکاری همه مجریان قانون اصلاحات ارضی را جلب نماید تا قوانین جدید بدون اختلاف و تغییر به اجرا گذاشته شود. این کار باعث بازگرداندن اراضی موات و خالصه می‌شد.

به گزارش این نهاد، عده‌ای با «حس مال‌دوستی و ثروت‌اندوزی» و ناآگاه از «مفهوم و روح واقعی انقلاب شاه و مردم»، به اراضی موات

و خالصه که طی قانون اصلاحات ارضی، از اموال و ثروت ملی و جامعه است تجاوز می‌کنند. در بخشی از شکواییه آمده است: «شبانه یا در ایام تعطیل، وسیله تراکتور اراضی خالصه به موات را شخم و شیار می‌کند و آن را به حیط [ه] تصرف خود درمی‌آورند».

مدیرکل کشاورزی استان اصفهان، با اشاره به اصول جدید اصلاحات ارضی مدعی است وضع آشفته کنونی نتیجه آگاه نبودن برخی از متصدیان امور اداری و قضائی نسبت به تفاوت قوانین پیش و پس از اصلاحات ارضی است (ساکما، ۱۳۴۵: ۲۹۳/۷۳۸/۹۷).

در راستای همکاری‌های اداره کل کشاورزی استان اصفهان، مدیرکل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی استان، گزارشی مبنی بر تجاوز اشخاصی به اراضی خالصه افجد لنجان ارائه کرده و از سازمان اصلاحات ارضی کل کشور برای حل موضوع کمک خواسته است (ساکما، ۱۳۴۷: ۱۱۷/۳۶۱۱۷/۳۲۰).

۱۳۴۲ ش؛ و دوم، انتخاب این شهر به‌عنوان قطب صنعتی و ساخت کارخانه ذوب‌آهن در سال ۱۳۴۶ ش (پژنگ، ۱۳۵۵: ۶-۳۸). در واقع با افزایش درآمدهای نفتی، زمامداران درصد بودند ایران را تبدیل به کشوری صنعتی کنند. از این‌رو در اطراف شهرهای بزرگ مانند تهران و اصفهان، مراکز صنعتی بزرگ تأسیس کردند.

از پیامدهای این افزایش جمعیت ساخت شهرک‌هایی نظیر شاهین‌شهر، ملک‌شهر، خانه اصفهان و رونق آپارتمان‌سازی بود (انصاری، ۱۳۷۹: ۴۴۰). روستائیان مهاجری که به شهر اصفهان مهاجرت کرده بودند، عمدتاً به‌عنوان کارگر غیرماهر در کارخانه‌های بزرگ صنعتی به کار مشغول می‌شدند اما از سیستم تأمین اجتماعی مثل بیمه بهداشتی، بیمه از کارافتادگی و حق بیکاری محروم بودند.

در عریضه‌ای به فرح پهلوی، جمعی از اهالی رکن‌آباد اصفهان از تجاوز بزرگ‌مالکان حوالی اصفهان به حریم قناتی در رکن‌آباد خبر داده‌اند. از این قنات بیش از پنج‌هزار زارع استفاده می‌کردند. به نوشته سید محمود موسوی کلاتر زاده، از زارعان رکن‌آباد، مالکان با حفر چاهی عمیق به نام سازمان آب و برق، موجب خشک‌شدن قنات و ۲۲ آبادی اطراف آن شده‌اند. از این‌رو اهالی ناحیه که تنها ممر درآمدشان زراعت بوده است به ناچار «پراکنده و جلائی وطن» نموده و به شهر مهاجرت کرده‌اند (ساکما، ۱۳۴۵: ۱۲/۰۱۲۶۱۸/۰۳۳۰). بزرگ‌مالکان به‌دلیل داشتن پشتوانه و قدرت اقتصادی-اجتماعی قوی، اولویت استفاده از قنات و آب رودخانه را در اختیار داشتند. از این‌رو در بسیاری از موارد، زارعان آسیب‌دیده مجبور به ترک منطقه و مهاجرت می‌شدند؛ زیرا مالکان از طریق ندادن آب به اراضی زارعان، زمین‌های ایشان را بی‌ارزش می‌کردند.

افزایش بیکاران روستائی و از هم پاشیدن ساختار خانوادگی

رواج مصرف کالاهای جدید، جانسین‌شدن روابط پولی به‌جای اقتصاد خودمصرفی، مکانیزه شدن کشاورزی در جریان مرحله اول اصلاحات و بیرون‌کردن رعایا از زمین در مرحله دوم، توسعه باغ‌ها به‌وسیله خرده‌مالکان (برای اینکه زمین‌های خود را از اصلاحات ارضی مستثنی کنند)، رها کردن زمین به وسیله دهقانانی که مقدار ناچیزی زمین به آن‌ها رسیده بود، مستقل‌شدن فرزندان خرده‌مالکان فقیر که زمین ناچیزی به آن‌ها رسیده بود و در نتیجه غیرقابل استفاده شدن زمین‌های زراعی از علل افزایش بیکاران روستائی است.

در سال ۱۳۴۰ ش. در ابتدای شروع اصلاحات، ابراهیم سینائی از جوانان تحصیل‌کرده اما بیکار اصفهان، عریضه‌ای به حسن ارسنجانی،

گزارش دیگر شکایت یک زارع از مأموران اصلاحات ارضی لنجان و اصفهان است. در این گزارش، یکی از زارعان منطقه لنجان در استان اصفهان به نام محمد جلالی از مأمور اصلاحات ارضی لنجان، به دلیل عدم واگذاری حق زراعت و تصرف اراضی تحت کشت او شکایت کرده است (ساکما، ۱۳۴۵: ۲۹۸/۹۶۱۵۱). این نوع از تصرف با عنوان تصرف عدوانی، از جمله مواردی است که در اسناد تقسیم اراضی اصفهان دیده می‌شود. برخی از مأموران و خوانین، زمین‌های زارعان و خرده‌مالکان را به‌زور تصاحب می‌کردند و موجب شکایت زارعان به مقامات می‌شدند.

مصادره زمین‌های داخل شهر به‌عنوان زمین زراعی

بسیاری از زمین‌های مشرف به زمین‌های زراعتی به‌وسیله مأموران اصلاح اراضی از مالکان اصلی گرفته شدند. شکایات زیادی از این دست موجود است؛ مانند پرونده‌ای که تعدادی از مالکان اطراف اصفهان، از سازمان اصلاحات ارضی اصفهان، به‌دلیل دخالت‌های بی‌مورد و مصادره اراضی داخل شهر به‌عنوان زمین کشاورزی شاکی بودند؛ (کمام، ۱۳۴۸-۵۲: ۲۳/۴۷/۰/۱۵). همچنین باید به شکایت عزت محبان، ساکن بیدآباد اصفهان از عملیات غیرقانونی اداره اصلاحات ارضی اصفهان اشاره کرد. وی مدعی شده بود، مبنی پنج جریب از زمین او که در داخل شهر قرار داشت به‌عنوان ملک زراعتی محاسبه شده است (کمام، ۱۳۵۲: ۲۳/۴۷/۰/۷). این گزارش‌ها، حاکی از تقسیم خارج از قانون و بی‌رویه اراضی توسط مأمورین دولت هستند. با وجودی که تأکید شده بود زمین فقط به اشخاص صاحب نسق داده شود، بعضی زمین‌ها توسط مأموران مصادره می‌شدند. نحوه تقسیم و میزان این اراضی که بدون ضابطه به مأموران دولتی و افراد غیربومی داده می‌شد، موجب شعله‌ور شدن اختلاف و درگیری میان آنان گردید.

تسریع روند مهاجرت به شهرها

نظام بهره‌برداری مبتنی بر سرمایه‌داری ارضی و نیاز بخش‌های سودآور به نیروی کار باعث شد نیروی کار زیادی در دسترس باشد (عجمی، ۱۳۴۸: ۳۰). در واقع بهره‌گیری از نیروی کار ارزان از علل دیگر مهاجرت به شهرها بود (وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۶۳: ۲۵).

جمعیت شهر اصفهان از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ ش، از ۲۹۰ هزار به ۴۶۵ هزار نفر افزایش داشت (حسامیان و اعتماد، ۱۳۸۳: ۹۶). می‌توان دو عامل را در این افزایش جمعیت مؤثر دانست؛ نخست مهاجرت روستائیان اطراف شهر به اصفهان پس از اصلاحات ارضی در سال

نواحی، موجبات قتل و اسارت کارکنان را به همراه داشت (امامی خوئی (مصاحبه)، بهار ۱۳۹۴).

بعد از مدتی از اجرای اصلاحات، دهقانان متوجه شدند که دولت پشتیبان آن‌ها نیست؛ زیرا در جریان مراحل سه‌گانه اصلاحات، با فساد نظام اداری مأموران اصلاحات ارضی و ادارات دولتی مواجه شدند، پیوندهای بین ثروتمندان و دولت و تضاد بین خود و حاکمیت را شناختند و مفهوم مالکیت در ذهن آن‌ها خدشه‌دار شد.

پیرو دادخواستی که زارعان ساکن فرح فلارد بروجن، حومه شهرستان اصفهان به محمدرضا شاه در سال ۱۳۴۶ ش. نوشته شده‌اند، قریه فرح در سال ۱۳۴۴ ش. مشمول مراحل اول و دوم اصلاحات ارضی شده است. مطابق این نوشته، بعد از اجرای طرح، مالکان محل با تبانی مأموران اصلاحات ارضی، درخواست وجه اجاره سنگینی کردند و پرداخت آن از قدرتشان خارج است. به نوشته این زارعان، ظلم و ستم بزرگ مالکان این منطقه به دلیل عدم حمایت و بلکه تبانی مأموران، بیشتر از زمان قدیم در حقشان اجرا شده است (ساکما، ۱۳۴۶: ۰۳۳۹۸۶/۰۳۳۰). وارد آوردن فشار برای وصول اجاره‌های سنگین، پیامدهای منفی به دنبال داشت و موجب متواری شدن برخی از زارعان از منطقه به دلیل عدم توانایی پرداخت می‌شد.

خرده مالکان چهار محل و فریدن اصفهان نیز در اعتراض به لایحه وزارت اصلاحات ارضی از روی ناامیدی از نظام اداری (مأموران اصلاحات ارضی و استاندار اصفهان)، به محمدرضا شاه پهلوی رجوع کرده و نوشته‌اند: «عرایض خود را به پیشگاه آریامهر تقدیم داشته چون ممکن است عرایض ما را به پیشگاه مبارک همایونی نرسانند» (ساکما، ۱۳۴۷: ۰۳۳۸۳۵/۰۳۳۰).

نارضایتی از اجرای اصلاحات ارضی در آغاز، از دست ژاندارم و مأمور اصلاح ارضی بود ولی پس از چندی، در نتیجه شکایات پیاپی آن‌ها و بی‌اثر ماندن این شکایات، به نارضایتی از تمامی دستگاه‌های دولتی تبدیل شد (سری تحقیقات روستائی سازمان چریک‌های فدایی خلق، ۱۳۵۲: ۱۲۴).

– اختلاف بر سر بهره مالکانه

صدها فقره شکایت از طرف زارعان و مالکان در مورد اختلافات زراعتی که از ناحیه اداره کل سازمان اطلاعات و امنیت (ساواک) اصفهان گزارش شده است.

شکایات مزبور، از تاریخ ۱۳۴۳/۰۹/۲۶ تا تاریخ ۱۳۴۴/۰۵/۲۵ از طرف اداره کشاورزی استان اصفهان به ساواک ارسال شده است. این گزارش‌ها شامل شکایت از مزاحمت مالکان نسبت به زارعان، اخراج آنان از اراضی زراعتی، عدم پرداخت بهره مالکانه به وسیله زارعان و

وزیر کشاورزی ارسال کرده است. به نوشته وی در این عریضه، با توجه به اینکه در دانشسرای عالی و رشته کشاورزی تحصیل کرده است، در تقسیم اصلاحات ارضی حق تقدم دارد اما به علت اینکه «متجاوزین زمین‌خوار» بیش از سهم خود ملک دریافت کرده‌اند، این امر موجب بیکاری وی شده است. وی به صراحت ابراز نگرانی کرده و نوشته است: «تا یکی دو سال دیگر زمین نخواهند گذارد که این حقیر خریداری ننمایم»؛ از این رو تقاضا کرده است به وضعیت نامعلومش ترتیب اثر داده شود و مقداری از زمین‌های اطراف میمه اصفهان که در اداره خالصجات اصفهان (استان دهم). ثبت شده است، به وی واگذار شود و از بیکاری رهایی یابد (ساکما، ۱۳۴۰، ۰۳۳۰/۰۰۳۷۰۹/۰۰۲۲). با اینکه در برنامه‌ریزی تقسیم اراضی خالصه تأکید شده بود که زمین فقط به اشخاص صاحب نسق داده می‌شود لیکن این دستور به‌طور کامل رعایت نشد و بعضی زمین‌ها به مأموران و کارمندان دولت، عشایر و افراد غیربومی واگذار شد. در چنین شرایطی با توجه به کثرت جمعیت محلی، به خانوارهای محلی سهمی نیز نمی‌رسید.

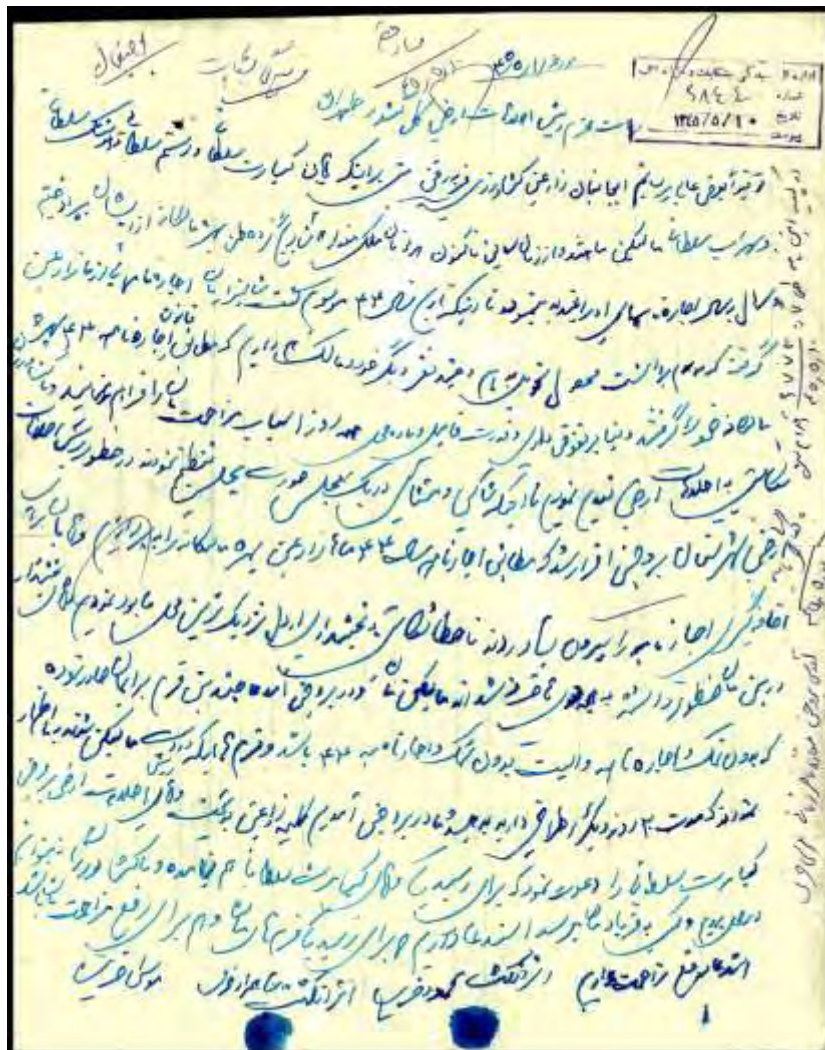
همچنین بسیاری از زارعان که از ناحیه زراعت معاش می‌کردند پس از تقسیم زمین‌ها همواره از سمت مالک تهدید به ضبط زمین و واگذاری به غیر می‌شدند. از آن جمله در عریضه‌ای از یدالله کریمی، یکی از زارعان رکن‌آباد حومه اصفهان آمده است که مالک زمینی که وی روی آن کار و امرار معاش می‌کند، ضمن بهره‌برداری از محصول او، مکرراً وی را تهدید کرده است که ملک را از وی گرفته و به دیگران خواهد داد. به نوشته وی: «دارای ۴ پسر و هر کدام دارای چند نفره عائله که عبارت آن‌ها در هفده نفر است»، از این رو تسلیم زمین به مالک منجر به بیکاری و گرسنگی این افراد می‌شود؛ (ساکما، ۱۳۴۳: ۰۳۳۰/۰۱۲۶۱۸/۰۰۱۶). اغلب کسانی که به زراعت می‌پرداختند، قادر به پرداخت اقساط و دیون مقرر شده نبودند به‌خصوص که زارعان جز کشت محصولاتی مانند گندم و جو با کشت محصول دیگری آشنا نبودند و درآمد کافی از کشاورزی نداشتند. از طرفی با اجرای قانون اصلاحات ارضی، زمین‌های کشاورزی که به قطعات کوچک‌تری تقسیم شده بودند بر کمیت و کیفیت محصولات اثر گذاشته و در چنین مواردی کشاورزی به‌صرفه نبود.

– تقابل با نظام اداری، دولت و مأموران اصلاحات ارضی

اجرای برنامه اصلاحات ارضی در ابتدا به علت خلع سلاح شدن مالکان قدرتمند، با مشکلات امنیتی روبرو شد و در برخی از

بین مالک، مستأجر و زارع، به اداره اصلاحات ارضی و مأموران مربوطه جهت استیفاء حق خود مراجعه می‌کردند. به نوشته زارعان قریه رفن میانکوه اصفهان درخصوص مطالبه ناعادلانه بهره مالکانه و درخواست احقاق حق مالکان در سال ۱۳۴۵ ش، با وجودی که مطابق عرف از قدیم هر تومان (واحد مزروعی). تعداد دو من برنج کرده نیمه‌کوب به‌عنوان بهره مالکانه به مالک پرداخت می‌شود لیکن مالکان ادعا کرده‌اند که هر تومان (واحد مزروعی) تعداد سه من (من واحدی از وزن؛ اشیاء قابل توزین) برنج کرده نیمه‌کوب باید پرداخت شود. همین امر موجب شده که محصولاتشان به‌صورت گرو در انبار بماند و حق دسترسی به آن را ندارند. زارعان مدعی هستند مأموران اصلاحات ارضی به این مسئله رسیدگی نکرده، از این‌رو به سازمان اصلاحات ارضی کل کشور شکایت نوشته و تقاضای رسیدگی کرده اند (ساکما، ۱۳۴۵: ۲۶۱۸۵/۲۳۰).

احداث ساختمان‌هایی بدون جلب رضایت مالک، قطع درختان مالکان و عدم پرداخت ۵٪ ازدیاد سهم زارعان از طرف مالکان بوده که اغلب آن‌ها با شیوه کدخدا منشی حل شده و مابقی به کمیسیون‌های مختلف و مأمورین اصلاح ارضی ارجاع داده شدند. همان‌طور که اشاره شد یکی از موارد اصلی اختلاف مالک و زارع بعد از اجرای طرح، عدم پرداخت بهره مالکانه از سمت زارعان است که در کمیسیون‌های حل اختلاف مشخص و حکم صادر می‌شد (ساکما، ۴-۱۳۴۳: ۱۶۹۰/۳۳۰/۹۷). مالکان پس از اجاره دادن ملک خود میزانی از درآمد ملک را به‌عنوان بهره مالکانه دریافت می‌کردند و زارع می‌بایست بهره را به مستأجر ملک پرداخت می‌کرد؛ لذا بر مبنای ماده ۴۲ آئین‌نامه اصلاحات ارضی مصوب ۱۳۴۳/۴/۳، در صورت اختلاف راجع به وصول بهره

منابع و مآخذ

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۴) *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آل احمد، جلال (۱۳۸۶) *غرب‌زدگی*، تهران: مجید.
- آندولت، کریست (۱۳۴۱) «رפורم ارضی نشانه یک تحول از بالا»، اصفهان: *روزنامه خبر روز اصفهان*، شماره ۳۵۶.
- آندولت، کریست (۲۱ آبان ۱۳۴۱) «رפורم ارضی نشانه یک تحول از بالا»، اصفهان: *روزنامه خبر روز اصفهان*، سال پنجم، شماره ۳۵۷.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۳) *ناکارآمدی نخبگان سیاسی ایران بین دو انقلاب*، تهران: قومس.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۷۰) *جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستائی ایران*، تهران: اطلاعات.
- مسعود جوادیان (۱۳۹۴) «اصلاحات ارضی از نگاهی دیگر؛ پای صحبت استاد محمدتقی امامی خوئی»، تهران: *نشریه رشد آموزش تاریخ*، شماره ۵۸.
- بازیار، هما تاج (۱۳۵۰) *شاه و انقلاب سفید*، تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- بشیری، حسین (۱۳۸۵) *دیی‌چهای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، تهران: نگاه معاصر.
- پژنگ، منوچهر (۱۳۵۵) *مونوگرافی اصفهان*، اصفهان: نشاط.
- تجدد، حسین (۱۳۸۷) «پیامدهای مثبت و منفی اجرای قانون اصلاحات ارضی در ایران»، *مجله مسکویه*، شماره ۴، ۴۸-۵۹.
- تودارو، مایکل (۱۳۷۷) *توسعه اقتصادی در جهان سوم*، ترجمه غلامعلی فرجادی، تهران: موسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه.
- حسامیان، فرخ و گیتی اعتماد (۱۳۸۳) *شهرنشینی در ایران*، تهران: آگاه.
- دنمن، د. آر (۱۳۵۵) *چشم‌انداز پادشاه*، ترجمه محمود مصاحب، تهران: آیندگان.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۶۷) *اقتصاد ایران*، تهران: نی.
- رونالد، میک (۱۳۵۸) *پژوهشی در نظریه ارزش کار*، ترجمه محمدرضا سوداگر، تهران: پازند.
- بمانیان، ابراهیم (۱۹ فروردین ۱۳۴۳)، «درد و دل یک خرده‌مالک»، اصفهان: *روزنامه اصفهان*، شماره ۱۱۷۶.
- خطیبی، نصرت‌الله (مصاحبه‌شونده)، (۲۶ آذر ۱۳۵۳) «تحلیلی از اصلاحات ارضی ایران در مقیاس جهانی»، تهران: *روزنامه اطلاعات*.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۳۷ ش، شکایت از نحوه تقسیم آب زاینده‌رود، شناسه سند: ۳۱۰/۰۶۴۹۳۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۰ ش، تقاضای دو تن از مالکین عمده اصفهان مبنی بر تقسیم املاکشان، شناسه سند: ۳۳۰/۰۰۳۷۰۹/۰۰۲۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۰ ش، تقاضای دو تن از مالکین عمده اصفهان مبنی بر تقسیم املاکشان، شناسه سند: ۳۳۰/۰۰۳۷۰۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۳ ش، شکوائیه حفر چاه عمیق در حریم قنات رکن‌آباد، شناسه سند: ۳۳۰/۰۱۲۶۱۸/۰۰۱۶.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۳ ش، بهره مالکانه در روستای ابهرجی اصفهان، شناسه سند: ۳۳۰/۰۱۹۲۸۲/۰۰۱۶.

تمام این مسائل عامل برانگیختگی زارعان و خرده‌مالکان آسیب‌دیده بود به اندازه‌ای که گاه، کار به خشونت می‌کشید. در یکی از سندهای بررسی شده مربوط به قریه حسن‌آباد جرقویه، اعتراضات و تحریکات زارعان نسبت به قانون اجرای اصلاحات ارضی، آن‌ها را با نیروهای ارتش شاهنشاهی و هنگ مستقل ژاندارمری اصفهان روبرو کرد (ساکما، ۷۷۲-۹۷/۲۹۳).

نتیجه‌گیری

اصلاحات ارضی تنها محدود به مسائل کشاورزی نبود، بلکه پیامدهای زیادی در عرصه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی داشت. این طرح علاوه بر هدف سیاسی، با هدف نوسازی جامعه و ایجاد تغییر بنیادین در روابط مالکین و زارعین و ایجاد تعادل اجتماعی صورت گرفت، اما علاوه بر اینکه نتوانست به این اهداف برسد بلکه منجر به تنش‌ها و بحران‌های زیادی در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شد و از آنجا که تقسیم ارضی خالصه از روی برنامه‌ریزی صحیح صورت نگرفته بود، نتیجه چندانی مطلوبی به دنبال نداشت. خرده‌مالکان و زارعان اصفهان، هریک به نحوی و به دلایلی به مخالفت با این قانون پرداختند. در واقع اجرای این طرح نه فقط خرده‌مالکان اصفهان را از حکومت ناراضی ساخت، بلکه نتوانست سبب رضایت‌مندی زارعان شود.

مطابق اسناد موجود، اصلاحات ارضی در اصفهان، نه تنها مشکلات را حل نکرد بلکه به مشکلات ارضی ابعاد تازه‌ای داد و باعث به وجود آمدن مسائلی چون: اختلاف میان مالک و زارع و تنش و درگیری میان طرف‌های ذینفع؛ مطالبه ناعادلانه بهره مالکانه و گاه عدم پرداخت بهره مالکانه، تقابل با نظام اداری، دولت و مأموران اصلاحات ارضی، نابرابری‌های اقتصادی-اجتماعی در روستاها و در نهایت افزایش میزان بیکاری و تسریع روند مهاجرت به شهرها، شکل‌گیری اقشار جدید جمعیتی و نابسامانی در شهرها شد؛ همچنین در مورد زمین‌داری نیز منجر به تصرف عدوانی زمین‌های خالصه، تغییر کاربری اراضی، خرد و کوچک‌شدن اراضی و تغییر سازمان‌های زراعی و نیز مصادره زمین‌های داخل شهر به‌عنوان زمین زراعی شد.

در مجموع، اصلاحات ارضی در اصفهان یک نظم کهن در نظام کشاورزی این استان را فرو ریخت، اما نتوانست نظام نوینی را جایگزین آن سازد. از این‌رو منجر به تنش‌های اجتماعی مابین مالکان، زارعان و مأموران اصلاحات ارضی شد و به تضاد مابین دولت و مردم افزود.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۴، صورت وضعیت روستاهای خریداری و تقسیم‌شده به موجب قانون اصلاحات ارضی در استان اصفهان، شناسه سند: ۳۲۰/۰۲۷۰۵۴/۰۰۱۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۴، صورت وضعیت روستاهای خریداری و تقسیم‌شده به موجب قانون اصلاحات ارضی در استان اصفهان، شناسه سند: ۳۲۰/۰۲۷۰۵۴/۰۰۰۹.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۵، شکایت یک زارع از مأموران اصلاحات ارضی لنجان و اصفهان، شناسه سند: ۲۹۸/۹۶۱۵۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۵، شکوائیه حفر چاه عمیق در حریم قنات رکن‌آباد، شناسه سند: ۲۳۰/۰۱۲۶۱۸/۰۰۱۲.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۵، شکایت کشاورزان روستای رهن میانکوه بروجن، شناسه سند: ۲۳۰/۲۶۱۸۵.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۵، عریضه‌های مالکان و زارعان روستاهای لنجان، شناسه سند: ۲۳۰/۰۱۲۸۴۹/۰۰۹۳.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۵، عریضه سید موسی موسوی در خصوص تقسیم محصول کشاورزی، شناسه سند: ۲۳۰/۰۲۷۷۵۵/۰۰۰۲.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۶، اختلاف مالک و زارع در روستای فالارد اصفهان، شناسه سند: ۲۳۰/۰۳۳۹۸۶.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۷، گزارش مدیرکل اصلاحات ارضی و تعاون روستایی استان اصفهان در خصوص تجاوز به اراضی خالصه، شناسه سند: ۳۲۰/۰۳۶۱۱۷.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۷، شکایت خرده‌مالکان شهرها مختلف مبنی بر فروش اراضی آن‌ها، شناسه سند: ۲۳۰/۲۸۱۳۵/۰۰۰۳.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۷، شکایت خرده‌مالکان شهرها مختلف مبنی بر فروش اراضی آن‌ها، شناسه سند: ۲۳۰/۲۸۱۳۵/۰۰۰۷.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۷، شکایت خرده‌مالکان شهرها مختلف مبنی بر فروش اراضی آن‌ها، شناسه سند: ۲۳۰/۲۸۱۳۵/۰۰۱۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۴۷، شکایت خرده‌مالکان شهرها مختلف مبنی بر فروش اراضی آن‌ها، شناسه سند: ۲۳۰/۲۸۱۳۵/۰۰۲۱.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، ۱۳۵۳، آمار خرده‌مالکان و زارعان مشمول قانون تقسیم و فروش املاک، شناسه سند: ۳۲۰/۰۳۵۰۲۴.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما اصفهان)، ۱۳۴۱، گزارش تحریک اهالی روستای حسن‌آباد جرقویه، علیه اجرای قانون اصلاحات ارضی به ژاندرمری اصفهان، شناسه سند: ۹۷/۲۹۳/۷۷۲.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما اصفهان)، ۱۳۴۳-۴، ارسال گزارشات اختلافات ملکی و اصلاحات ارضی به ساواک، شناسه سند: ۹۷/۳۲۰/۱۶۹۰.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما اصفهان)، ۱۳۴۵، رسیدگی به تصرفات غیر عدوانی در اراضی خالصه دولت، شناسه سند: ۹۷/۲۹۳/۷۳۸.

سری تحقیقات روستائی سازمان چریک‌های فدایی خلق (۱۳۵۲) درباره اصلاحات ارضی و نتایج مستقیم آن، ج ۱، تهران: چریک‌های فدائی خلق.

شاهوردی، شهرام (۱۳۷۵) «زمینه‌های سیاسی-اجتماعی اصلاحات ارضی در ایران»، مجله پانزده خرداد، دوره اول. سال ۲۲، ۳۳-۴۶.

صفی نژاد، جواد (۱۳۵۳) بنه، تهران: توس.

عبادی، محمدعلی (۱۳۴۰)، اصلاحات ارضی در ایران، تهران: پدram.

عجمی، اسماعیل (۱۳۴۸) شش‌دانگی پژوهشی در زمینه جامعه‌شناسی روستایی، تهران: توس.

فوران، جان (۱۳۸۹) مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، ۵۲-۱۳۴۸، ش، خرده‌مالکین اطراف اصفهان در شکایت از سازمان اصلاحات ارضی مبنی بر دخالت‌های بی‌مورد و مصادره اراضی داخل شهر، شناسه سند: ۲۳/۴۷/۰/۱۵.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، ۱۳۵۲، ش، عزت محبان فرزند پادی ساکن بیدآباد اصفهان در شکایت از عملیات غیرقانونی اداره اصلاحات ارضی اصفهان، شناسه سند: ۲۳/۴۷/۰/۷.

کدی، نیکی آر (۱۳۶۹) ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: قلم.

لمبتون، آن کاترین (۱۳۹۴) اصلاحات ارضی در ایران ۱۳۴۰-۱۳۴۵، ترجمه مهدی اسحاقیان، تهران: امیرکبیر.

لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۶۹) تحولات اجتماعی در روستاهای ایران، شیراز: نوید.

انصاری، هرمز (۱۳۷۹) مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی اصفهان، ترجمه احمد جواهری، تهران: نقش جهان.

مرشدی زاد، علی (۱۳۸۶) حزب توده، تحولات سیاسی-اجتماعی ایران ۱۳۲۰-۱۳۵۷، به اهتمام مجتبی مقصدی، تهران: روزنه.

مجدد، محمدقلی (۱۳۸۴) «خرده‌مالکان و اصلاحات ارضی در ایران»، ترجمه علیرضا کریمی، مجله تاریخ معاصر ایران، شماره ۳۳، ۵-۵۴.

مومنی، باقر (۱۳۵۹) مسئله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران. تهران: پیوند.

نشاط، محمود (۱۳۶۸) شمار و مقدار در زبان فارسی. تهران: سپهر.

وزارت جهاد سازندگی (۱۳۶۳) «روستا، منطقه مغضوب»، نشریه جهاد سازندگی، سال چهارم، شماره ۷۰، ۲۲-۵۷.

هالیدی، فرد (۱۳۵۸) ایران: دیکتاتوری و توسعه، ترجمه محسن یلفانی و علی طلوع، تهران: علم.

هوگلاند، اریک ج (۱۳۹۸) زمین و انقلاب در ایران ۱۳۴۰-۱۳۶۰، ج ۱، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: شیرازه.

References

- Abrahamian, Ervand (1384). *Iran between two revolutions*, translate by Ahmed Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi. Tehran: Ney (in Persian).
- Ajami, Ismail (1348). *Six researches in the field of rural sociology*, Tehran: Toos (in Persian).
- Al Ahmad, Jalal (1386). *Westernization*, Tehran: Majid (in Persian).
- Andolt, Christ (12 November 1962). Agrarian reform is a sign of a transformation from above. *Khabar Roz Isfahan newspaper*. fifth year, Number 356 (in Persian).
- Andolt, Christ (12 November 1962). Agrarian reform is a sign of a transformation from above. *Khabar Roz Isfahan newspaper*. fifth year Number 357 (in Persian).
- Ansari, Hormuz (1379). *Introduction to Sociology of Isfahan*, Tehran: Naqsh Jahan (in Persian).
- Azghandi, Alireza (1383). *The ineffectiveness of Iran's political elites between the two revolutions*, Tehran: Qomes (in Persian).
- Bashiriyah, Hossein (1385)., *an introduction to Iran's political sociology*, Tehran: contemporary view (in Persian).
- Baziar, Hema Taj (1350)., *Shah and the White Revolution*, Tehran: Ministry of Culture and Arts (in Persian).
- Denman, D. R (1355). *The vision of the king*, translate by Mahmoud Musaheb. Tehran: Futures (in Persian).
- Ebadi, Muhammad Ali (1340)., *land reforms in Iran*, Tehran: Pedram (in Persian).
- Emami Khoei, Mohammad Taghi (Spring 2014). *Journal of The growth of history education*, No. 58 (in Persian).
- Ezkiya, Mustafa, (2017)., *Sociology of development and underdevelopment of rural Iran*, Tehran:Etelaat (in Persian).
- Foran, John, (1389). *Fragile resistance*, translate by Ahmed Tedin. Tehran: Rasa Cultural Services Institute (in Persian).
- Hesamian, Farrokh and Giti Etamad (1383). *Urbanization in Iran*. Tehran: Agah (in Persian).
- Hoagland, Eric J (2018). *Land and revolution in Iran 1360-1340*. Ch 1, translate by Firoze Mohajer. Tehran: Shiraz (in Persian).
- Holliday, Fred (1358). *Iran: Dictatorship and Development*, translate by Mohsen Yelfani and Ali Tolo. Tehran, Alam (in Persian).
- Isfahan National Library and Documents Organization (SAKMA Isfahan).: 97-320-1690; 97-293-000738; 97-293-772 (in Persian).
- Isfahan newspaper. Number 1176. 8 April 1964 (in Persian).
- Katouzian, Mohammad Ali Homayoun (1389). *Political economy of Iran*. Translator by Mohammedreza Nafisi and Kambyz Azizi. Tehran: Center publication (in Persian).
- Keddie, Nikki R (1369). *The roots of the Iranian revolution*, translate by Abd al-Rahim Tashet. Tehran: Qalam (in Persian).
- Khatibi, Nusratullah (interviewee). Analysis of Iran's Land Reforms on a Global Scale, *Information Newspaper*, No. 26 December 1353(in Persian).
- Lahsayzadeh, Abdul Ali (1369)., *Social developments in the villages of Iran*, Shiraz: Navid (in Persian).
- Lambton, Ann Catherine (1394)., *land reforms in Iran 1340-1345*, translate by Mehdi Ishaqian. Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Library, Museum and Document Center of the Islamic Council (Kamam).: 23-0-47-15; 7-0-47-23 (in Persian).
- Mahdavi, Ibrahim (December 1958). Ten-year agricultural plan, *Yaghma magazine*. Number 126. pp. 433-444 (in Persian).
- Majd, Mohammad Qoli (Spring 2004). Smallholders and Land Reforms in Iran. *Iranian Contemporary History Magazine*, translate by Alireza Karimi, No. 33. pp. 54-5 (in Persian).
- Ministry of Construction Jihad (December 1363). Village the Anger Area. *Jihad Sazandegh magazine*. forth year. Number 70. pp. 57-22 (in Persian).
- Momeni, Baqer (1359). *Agrarian problem and class war in Iran*, Tehran: Peyvand (in Persian).
- Morshidizad, Ali (1386). *Tudeh party, political-social developments of Iran 1320-1357*, Tehran: Rozeneh (in Persian).
- National Library and Documentation Organization of Iran (SAKMA).: (in Persian). 320-36117-0011; 298-96151-0003; 320-027054-0001; 230-003709-0024; 230-012618-0012; 0016-012618-230; 230-26185-0011; 320-027054-0009; 230-012849-0093; 320-035024-0005; 230-027755-0002; 230-019282-0016; 310-064937-0016; 230-033986-0006; 230-28135-28003; 230-28135-0011; 230-28135-0021
- Neshat, Mahmoud (1368). *Number and quantity in Persian language*, Tehran: Sepehr (in Persian).
- Pazhang, Manouchehr (1355). *Isfahan monograph*, Isfahan: Neshat (in Persian).
- Razaghi, Ibrahim (1367). *Iran Economy*, Tehran: Ney (in Persian).

Ronald, Mick (1358). *A research on the theory of work value*, translate by Mohammed Reza Sodagar. Tehran: Pazand (*in Persian*).

Safinezhad, Javad (1353). *Boneh*, Tehran: Toos (*in Persian*).

-Shahvardi, Shahram (1996). Social-Political Fields of Land Reforms in Iran. *Pandeh Khordad magazine*. first round. No. 22, pp. 33-46 (*in Persian*).

Tajaddod, Hossein (2008). Positive and negative consequences of the implementation of the Land

Reforms Law in Iran, *Moskoye Magazine*, No. 4, pp. 48-59 (*in Persian*).

The series of rural researches of the People's Faithful Guerrillas Organization (1352). About land reform and its direct results, vol. 1. Tehran: the People's Faithful Guerrillas Organization (*in Persian*).

Todaro, Michael (1377). *Economic development in the third world*, translate by Gholamali Farjadi. Tehran: Higher Institute of Research in Planning and Development (*in Persian*).